

ԱՆԱԾԻՏ

Հ Ա Ն Դ Է Մ Ա Մ Մ Ե Ա Յ

ԱԶԳԱՅԻՆ, ԳՐԱԿԱՆ, ԳԵՂԱՐՈՒԵՍԱԿԱՆ

Զ. ՏԱՐԻ

1904 ՄԱՐՏ

Գիտ 3

ՀԱՅ ԱԶԳԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

Բ

Աներկբայելի է թէ Հայաստան աշխարհի համար ամենէն նշանակալից, կարեւոր եւ բազմաբղիւն զԿաթը՝ ամէն տեսակէտով՝ եղած է Ասորեստանի հետ ունեցած հպումը: Այդ է որ իր ուժգին զարկով նա յառաջ բերած է ցրուած եւ զիրար չկողմացնող մանր մուկերու մեծերու համախմբում մը՝ ստեղծելով ինքնապաշտպանութեան համար հզօր ճիգեր, որոնց մէջէն երեւան եկած է հզօրագոյնը, կարողագոյնը—մեծարժէք յայտնութիւն, որու շնորհիւ կարելի եղած է այդ մանր տանուաւորութեանց մէջ մեծ կեդրոնի մը, մեծ պետութեան մը հաստատումը, որ չէր կրնար յամենալ ընդունելու: Ասորեստանի քաղաքակրթութեան սերմերը եւ անեցնել զայն այդ հիւսիսային աշխարհի հողին վրայ: Անկէ առաջ՝ բնաւ հետք, բնաւ նշմարանք մեծ պետութեան մը Հայաստանի հողին վրայ. գէթ սեւէ յիշատակարան շկայ, եւ զժուարէ եմթաղիւ զոյուկիւնը իրապէս մեծ պետութեան մը որ հարաւի քաղաքակիրթ եւ երկրակուլ պետութեանց հետ շտրկուէր քաղիկիւ, եւ այսպէս ծանօթ դառնար պատմութեան:

Բարբախտութիւն մըն է որ Հայաստան աշխարհի Ասորեստանի հետ ունեցած հպման մանրամասնութիւնները ունինք խիտ, առատ

եւ մանրապատում, շնորհիւ Ասորեստանցոց արձանագիրներուն արտասովոր ճոխութեան՝ աշխարհագրական եւ ազգաբանական սեղեկութեանց մասին, որով թանկագին աղբիւր մը կ'ունենանք ժԴ դարէն մինչեւ է զարը (Ն. Գ.) մեր պատմութեան համար:

Սակայն այս արձանագիրներուն մէջ չենք հանդիպիր Հայաստան անունին որ Մեծն Տիգրանի որով հոյակապ կերտուած մը եղաւ թագմաթիւ հին երկիրներու եւ թագաւորութիւններու, այլ մեր առաջ կ'ըլլին՝ քնականարար՝ յարափոփոխ սահմաններով զայն բազկացնող երկիրներուն հնագոյն անունները՝ Ասորեստանցոց լեզուին տարազով:

Այդ անուններն են. Նաիրի, Սուրբարի (Մոփք), Մուսրի (Մզուր գաւառ) 1, Ալզի-էնձիտէ (Անձիտ), Միլիա (Մալաթիա), Կուրխի (Կորճաթ) 2, Գալահէնի (Տալթ), Ուրա, տի (Արարատ), Մաննա (Մանեանք), Կիրզան (Սիզան), Աուրուշկա (Գաւառ), Կու մուխ (Կամախ կամ Կեմախ):

Այս անունները կը ճշգրտօրէն գտնուելով վանեան արձանագիրներուն մէջ և որոնցմէ մէկուն կը պարօթինք թանկագին զիւաք այն անոնին որ յետոյ տարածուեցաւ ամբողջ աշխարհին ու ազգին վրայ, այն է Ասորեստանի (Հայաստանի) Մեր ըրած այս հոգնացումը

1) Հօմմէլ Մուսրին կը զնէ մասամբ Արեւմտեան Հայաստանի մէջ՝ Մալաթիոյ հիւսիսային արեւելեան կողմերը:
 2) Ս=Ճ, ինչպէս Khenkiz եւ Ճինկիլ:
 3) Տես Մեծնուարի արձանագիրը՝ Բալու, Մէյո Records of the Past, New Series էջ 165.

կրնայ արդարանայ մեծանուն ասորագէտ եւ վանեհան ու Հատեան արձանագիրներու լուծող Բրոքի Մէյրի նորագոյն հետազոտութիւններով՝ որոնց համեմատ Թատեանից կամ Հատեանից լեզուին մէջ սեռային անարար սովորական վերջադիր մասերին էր — նա, ինչպէս կ'ընդհատուի Լիւծուս երկրէն դրուած նամակներէն (Քէլ էլ-Ամստնայի նամակներուն մէջ գտնուած) որոնց մէջ Հատեանից իրագործը կը կոչուի «Սարբուս Թատեանի» եւ «Թատեանս» յորջորջուածով զոր Ասորեստանցիք կուսային Որոնպէս դետին չլեզակները գտնուող Հատեաններուն :

Քէ երկու անբու մէջ 8 կրնայ տկարանայով փոխուել յի. յայտնի է վերապատականէն որ էիչ յոյն կերպով փոխուած է վերապատական» ի Անկարիէ է որ այս վերջին ձեւը օրինակողի սխալ ըլլայ, քանի որ վեց անգամ կը ներկայանայ Բիւլանդի մէջ, ստացած տակ առեալ առնուին զանեանայն Ասորպայտակ երկրներն (Դ. Ի. Ե.), ինչ ինչ գնաց յետըրպայական» (Դ. Մ. Ը.), «խալայր զնայր ամենայն զօրքն իւրովը հասանէր յայտարէն Ասորպայտականի» (Յ. Դ.), «մինչեւ ի Գանձակ յետապայական ի սանձանս Հայոց» (Յ. Դ.), «զնայ ի սանձանս Հայոց ի Գանձակէ կուսէ յետապայական տանէ» (Յ. Յ.), «Վարկանէր զտուն թաղաւորին Հայոց որ յետապայականին էր» (Յ. Ը.), «Պարսկական «Ասորպայտան» ձեւն ալ զուգընթաց է նոյն փոփոխման :

Մանթի է նաեւ թէ էին ձեւն էր Ասորպատական՝ Մանն Աղեքսանդրի ժամանակակից Ասորպատ նախարարին անունէն . եւ նոյն անունէն (թէպէտ ոչ նոյն անձէն) ձեւացած նախարարութիւն մը եւս կայ սեր պատմութեան մէջ, Տրպատուները :

Որովհետեւ Ասորեստանցեաց արձանագիրներուն մէջ յաճախ կը պատահինք Հատեանից, որոնց մէկ հատուածը հնուց հաստատուած գտնուելով Միլետ (Մալաթիա) երկրի մէջ, եւ Արեւելքէն անոր շարունակութիւնը եղող՝ եւ Արածանի ու Եփրատ գետերուն կազմած ս. զեղին պարունակած երկրին մէջ, ուր կը

1 Տես էջ 144 Sayce, «The Hittites» երբորդ եւ ընդարձակուած տպագրութիւն 1903 :

գտնուին Իսողլու, Մէլզրէ, Գեզրիկ, Խարբուրդ (ո՛չ Խարբերդ կամ Գարբերդ, ինչպէս այդ անունը յետոյ յարժարցուած է արդի հայ լեզուին համեմատ իմաստ մը աւելու) եւ այլն, եւ որ յետոյ Հայաստան աշխարհի մաս կ'ազմելով Մոփը Շահունեաց կոչուող ստացած է (տես Բիւզանդ Գ. Մ. Բ.). եւ որովհետեւ Հայտանս այն միջական յարարութիւն ունի շատեանց անչ հատուածը եւ իրենց դրուած երկրը՝ սանձանակից վանեան-Նաղբեան օյտուութեան, եւ Հայաստանի հնագոյն պատմութեան հետ, կ'արժէ Ասորեստանցեաց արձանագիրներուն հայթայթած տեղեկութիւնները զննել տուաջ հոս չեղում մը ընելով զննել թէ ինչպէս անոր ունինք վերադարձը Խատեանստանին կապելու Հայաստան անուան հետ :

Իժուար է չընդունել. թէ Արածանիի եւ Եփրատի ձեւացուցած այդ աղեղին երկիրը նախնայէս Սուրբի կամ Սուրբուրի (Ասորեստանցեաց քեւեռագիրներուն մէջ) — Սուլպան (վանեան քեւեռագիրներուն մէջ) — Մոփը կոչուող կը կրէր զոր Հաթը՝ այդ երկրին ընտանիները եւ ընդհանրը՝ անորոքուս պահեցի մինչեւ վերջը, մինչդեռ Ասորեստանցիք՝ ոչ նոյնպէս յարատեւօրէն Տիգրաթ-Պիւսէրիւէն ետքը Ասորեստարբալ միայն մէկ անգամ մը կը յիշէ զայն ընդհանուր կերպով ուրիշ երկրներու հետ, եւ անկէ ետքը ոչ թուս Այր կողմերուն վրայ ընդարձակ տեղեկութիւն տուող՝ առաջին արձանագիրը Ասորեստանցեաց Տիգրաթ-Պիւսէր Ա. ին է (Իբր 1110 Ն. Ք.) որ կը յայտարարէ. «Շզոր, նչկանող Սուրբի երկիրը նուսեցիս : Ալզի՞) Պուրուկուղի երկիրները, որոնք ետ կեցեր էին տալ իրենց հարկն ու ընծան, իմ իշխանութեանս ծանր լուծը դրի իրենց վրայ : (ըսելով) ամէն տարի հարկ

2) Հայր Յովսէփ Սանտալճեան Ալզի կը նոյնացնէ Եփրատից հետ, առաջնորդուելով լոկ, 1. զ՝ եւ զ, 8 գրերուն պատահական նմանութիւնէն, մինչդեռ թէ՛ Ասորեստանցեաց եւ թէ՛ վանեան արձանագիրներու տուած աշխարհագրական տեղեկութիւնները տարբարյայ տեղ չեն ձգեր իսկ Ալզի մեր Անձիտ կամ Հանձիթ գաւառն է :

ուրիշմանք իմ Աստուծո՛ր քաղաքս իմ փոքրս թող
 բերնն՝ իմ քաղաքս թնայն համեմատս, որովհետեւ
 Աստուծո՛ր անբո՛ւստան է իմ հետեզ հերկ անասա-
 ները նախնեաց Կզոր զԵրբ, իր երկրին փակ
 մանկերն ինչպարանկի կրտսոյ յեջ, 4000 Պարզ
 կատկայի(1) և Ռուբուճաբ՝ մասական գինու որներ
 որոնք իրենց Խեթովք գրասեր էին Առաքաբի
 քաղաքները, որոնք իմ խնոր անբո՛ւստան հոգա-
 տակամ էին, լսեցին Սուբարոբ՝ Երկրին դեժ
 արշաւանքս, իմ քաղաքեանս փառքը զԵրկնք
 ընկնեց, և ազակայէ խորշեցան, ստգերս ինս
 կան բունեցին. իրենց ինչքերուն եւ 120
 կատարուն (եւ ձիերուն) եւ կազմաններուն
 նստ անր ասրի գանո՛ւք, իմ երկրիս մարդոց
 համարն մէջ զոր զԵրկնք, Ե

Այս արձանագրին մէջ Սուբարոբն անմիջա-
 պէս ետքը Աննիպ յընգնել է և անոր Հաստան
 զինուորնեցու կզմէ և գրաւումը և զպարսպակ
 կերպով կը գուզընթանան. Մարտեան Մենուտս
 թաղաւորի (Թ րար Ե. Գ.) Քայունք արձանագրին
 մէջ, ինչպէս նաեւ Արզկատի Ա. Ի. Երմանա
 զրին մէջ Ստոյան Երկրին եւ Հաստանք միտ
 սին կցուելուն հետ Աննիկ կընայնակարծութի
 թէ Սուբարի եւ Մուրան՝ նոյնն երկիրը, այ-
 տինքն Մոփք Եստուճաքը կը ներկայացնեն
 Աղայ Դերբարի Ա (Իբր 1350 Ե. Գ.), Անուրան
 աննի թաղաւորի՝ արձանագրին մէջ Սուբարի
 իբր զայսնամասուն) եւ կզոր երկիր մը ներկա-
 յացուելը կը հաստատէ թէ Մոփք չէր կընար ը-
 յալ զոկ Մոփք, Կանոնաւոցի նման փոքր աշ-
 խարն մը, այլ ինչպէս կ'երեւի Մոփք Եստուճ-
 աքն՝ զաստուծո՛ր Մոփքի գոյոյ թնկնէ. նախ-
 նապէս իսկաւ ընդարձակ երկիր մըն էր, Արա-
 ժանիկ եւ Եփրատի կազմած արեւմտ զեպի Ա-
 ռուսիք մինչեւ Բասորն. Սո՛ւբար արքայս ար-
 քայ Տիարպէթիթի՝ վերնազաւառը որ յնախն
 մասնակներու թաղաքական զեպքերու վե-
 բարեմասը հերոցեան ստորալստանն ունիով
 ճանչուեցան Մոփք Եստուճաք. Աննիպ, Ան-
 զեպուս, մեծ Մոփք գաւառներն անուանորով,
 (տես Բիւզ. Դ. Դ. Գ.) ուր այս գաւառները կը յն-
 շուին իրենց աշխարհագրական ճիշդ կարգով,
 Եստուճին արեւմտեան կզմէ, Հայկաստան ար-
 շաւանքը պատմութեան նստն, զգի ընդ՝ Աննիպ
 եւ Մոփք, մեծ ընց Անգղիտուն եւ ընց զաւառն
 Անուսիք ընդ Մոփս Եստուճաք. ընդ Վաղար

1) Համեմատելի թիւը այս Գ. Թ. Թ. Բազմնից
 նախապէս կրկնէն անուանին հետ:

զաւառն եւ ընց Դարանաղէ) ընց Օկեղեանց. Ե
 քաղաքական կը շնչու ծաւառքը բազմա թիւմը
 իբրեւ զգոյս բարգաւառ

Յայտնի է զայսինս, թէ Անգղիտուն Մոփքի
 մէջ յատուկ հաստի մը եւ յիտոյ անոր նախ
 խարբուրեթի նոյն գանիւրէ ի: Նանի մը կարգ
 անցնելը կը պարտի Անգղ անուր բերդին ուր
 կէ անուր գաւառին՝ Անգղ, սեռական անգղ
 բերդին տունը, այսինքն զատուր, ճիշդ այն
 կերպով որ մեւացած է Աննիպ զաւառին գ-
 նունը իր մէջ գտնուած Արջն ամուր քաղա-
 քէն, Մեծ Մոփք քաղաքի. բերդը կը պա-
 բունակէ որոնց մեծ մասը անարկի Անգղ
 բերդը անուր աննին ամուրն եւ կարեւորն
 կը, նոյն կը գտնուէին Մեծն Տիարպէն աստղ
 էր Մոփքս զաւառներուն եւ Մեծն Տիար-
 բանի յիտոյ գանակարող էրն հայ թաղաւոր-
 ներոց զերկայ աննիպը եւ գաննը և Անգղաւան
 շատ հնուց պրքուելի աստան եղած էր (Բիւզ
 Գ. Թ. Թ. Գ.) Անկէ զատ Անգղաւան զաւառը
 ուստատի յատկացուած զարան մըն էր (տես
 Բիւզարդ Դ. Թ. Թ. Գ.) Մեծն Տիարպէն Գոսէթու
 սր նախապէս էր ետքը Հայտաթիւն. զայնիւ-
 թին պայտաններուն մէջ Մոփքը կորսնցնու-
 աննին նաեւ իր կը դժգոմակէր

Աստի աննիպ ընդ է թէ Մոփք է երկրին հըւ-
 նադոյն անուրան Անգղ բերդին շրջափայ ճիւ-
 կիրը հետոց ստոյնալ վարեւարութիւն աննի-
 ստասկէտով, զատ զաւառն մը վերածուած էր
 Անգղաւան անուրով. Երեւնացիին նախախօք
 ստուգարանութիւնը Անգղը՝ անգղիցեցիկ
 գոնեայ զէմքով նախապէս մը վերազրելու
 որ եւ է արեւք շուրթ բաց ընդհակառակն ու-
 մեհամեծն նախկու թիւն աննի Տորք անուրը
 Անգղաւան նախախօքի զոր անուր աննի-
 էրն աննիպ թիւն աննիպով պատմ է խան
 անոր կից պատկերներու հետ. ՍԻՔ ուղիք
 են մեր կրի տեսութիւնները թէ Անգղաւան
 էրն Մոփքի մէջ մասն է, եւ թէ Մոփքն է այն
 Սուբարի Մուրան երկիրը զոր աննիպին ա-
 տններէ պետեք Հաստան Սարխասանց
 հոգաւորութիւն հանդէ կորակէ լանտատ հն,
 եւ վերջապէս յայդեղով են հաստատուած
 այնպէս որ Ե. Գ. Թ զարան Արեւելէն Բազար
 արշաւող մինչեւ Մալաթիա յառաջացող խո-
 շիւնն թաղաւորները Հաստաններ կը գտնին

